

5. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 39.
6. ДАХО, ф. Р – 1941, оп. 1, спр. 2.
7. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 294.
9. Овеянные славой имена: Герои Сов. Союза уроженцы Винниччины / [Барабан В. М., Воронюк А. Д., Гальчак С. Д., Гненный Н. К. и др.; Редкол.: Буртяк Г. Я. (отв. ред.) и др.; Вступ. ст. А. Нехаевского]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Одесса: Маяк, 1989.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 96, оп. 1, спр. 1.
11. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22/203.
12. Bundesarchiv, Koblenz. – R 58/216.
13. International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Bd. XXXX. – Nürnberg. – 1946.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1062.
15. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 268.

Анатолій КОЛОМІЄЦЬ

БІЛЬ І ПОДВИГ: ОКРЕМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ХМІЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Німецько-фашистські загарбники окупували Хмельницький район до кінця липня 1941 р., встановивши тут, як і скрізь на зайнятих вермахтом територіях, жорстокий окупаційний режим. По-різному ставилося населення до окупантів: одні зустрічали їх хлібом-сіллю, як це було в с. Сербинівці 16 липня 1941 р., інші, схиливши голову, терпіли знущання, окремі навіть співпрацювали з ними, але абсолютна більшість наших співвітчизників люто ненавиділа їх і чинила опір.

Територія Поділля була розчленована між двома державами-окупантами – Німеччиною та Румунією. Землі Хмельниччини увійшли до генерального округу «Житомир», який із 20 серпня 1941 р. поділявся на 23 крайсгебіти (райони-області). Хмельницький та тодішній Уланівський райони, разом із Літинським та Калинівським, увійшли до району-області «Калинівка» [1]. Тоді ж було утворено місцеві районні, міські та сільські управи.

15 лютого 1942 р. німецькою окупаційною владою здійснено ще один адміністративно-територіальний поділ, у результаті якого утворено генералбецірк «Волинь – Поділля», а також гебітскомісаріати (області). До новоутвореного генерального округу «Волинь – Поділля» відійшов гебітскомісаріат «Бар» у складі Барського, Новоушицького, Мурованокуріловецького та Яришівського районів. У генералбецірку «Житомир» на території Вінниччини нараховувались вісім гебітскомісаріатів: «Вінниця» (власне місто, а також Турбівський район); «Гайсин» (Гайсинський, Джулинський, Теплицький райони); «Іллінці» (Іллінецький, Липовецький, Плисківський райони); «Калинівка» (Калинівський, Комсомольський, Уланівський райони); «Козятин» (Козятинський, Самгородоцький, Погребищенський райони); «Літин» (Літинський, Хмельницький, Жмеринський райони); «Монастирище» (Монастирищенський, Дашівський, Оратівський райони); «Немирів» (Немирівський, Ситковецький, Вороновицький райони) [2]. Усі вони входили до рейхскомісаріату «Україна», адмінподіл якого мав два рівні: цивільний та військово-адміністративний. Районні, міські, сільські управи були органами обмеженого самоврядування. Керівною установою над ними

була Вінницька обласна управа. Гебітскомісаріати, окружні комісаріати – органи військової окупаційної адміністрації.

Головою Хмільницької районної управи окупанти призначили фольксдойче Чернія – людину, яка зрадила рідну землю і подалася на службу німецьким посіпакам.

Першочерговим завданням нової влади стало масове знищення «соціально небезпечних елементів», до яких відносились прихильники радянської влади та Червоної армії, єврейське, а також циганське населення. Розстріли громадян єврейської національності у Хмільнику почалися вже у серпні 1941 р. Однак особливо трагічним стало 9 січня 1942 р., коли було розстріляно 6600 мирних жителів – чоловіків, жінок і дітей. У наступні дні карателі позбавили життя ще більше півтора тисячі хмільничан [3].

«Новий порядок», встановлений на загарбаній території, повсюдно відзначався жорстокістю та людиноненависництвом, грабіжницькими діями окупантів. Гітлерівці ліквідували наукові, культурні, освітні та медичні заклади, закрили інститути, технікуми, школи, театри, музеї, бібліотеки, а натомість «вивільнені» приміщення перетворювали в казарми та поліцейські дільниці. Промислові підприємства руйнувалися або використовувалися для облугування армії загарбників. Знищувалися колгоспи та радгоспи, а на їх базі створювалися так звані «общинні господарства» або «загальні двори» і «державні маєтки», головним завданням яких було постачання хліба, інших сільськогосподарських продуктів для військ вермахта та вивезення продукції до Німеччини. Праця на цих «дворах» і «маєтках» мала рабсько-кріпосницький характер. Люди трудилися від зорі до зорі, майже нічого не отримуючи за свою працю.

Не задовольняючись пограбуванням общинних господарств, окупанти обклали селян численними грошовими та натуральними податками. Так, селянин, незалежно від того чи мав корову, мусив здавати 600 – 700 літрів молока (аби заплатити податок). Потрібно було сплачувати також «подушне» – 120 карбованців якщо ти особа чоловічої статі, 100 крб. – жіночої. Стягувалися податки за оселі, садиби, худобу та домашніх тварин (кішок, собак). Заборонялося продавати на базарах усі види сільськогосподарських продуктів. Це боляче відбивалося на становищі міського населення.

Працювати, як раби, поневолене населення мало не лише на окупованій території, а й в самому Третьому рейху. Як свідчать документальні та інші джерела, із Вінниччини на нацистську каторгу було вивезено 78650 чол., у тому числі 4868 з Хмільницького району, 2798 – з Уланівського [4]. Депортації почалися вже навесні 1942 р.

Щоб реалізувати дані наміри, окупанти використовували різні методи, включаючи пропагандистські. У газеті «Вінницькі вісті» не раз друкувались подібні повідомлення:

«Українці! Зголошуйтеся на працю в Німеччині. Пізнайте Німеччину і її методи праці. Ви повернетися багаті досвідами і своїм трудом здобудете передове місце серед інших» [5].

Однак звичним методом був примус. У селах району окупаційна влада спільно із сільськими старостами складали списки дівчат та хлопців, конвоювала їх у Хмільник. Там, після ретельного медичного огляду, майбутніх «східних робітників» запроторювали в товарні вагони і відправляли в Німеччину. До тих же мешканців, які не бажали їхати, застосовувалось насилля. Як згадував колишній «остарбайтер», житель с. Сьомаки Яким Іванович Дячук: «На той час мені виповнилося 16 років. 6 червня 1942 р. всіх людей, яких мали забрати до Німеччини, зібрали у сільській церкві. Деякі хлопці та дівчата повтікали в ліс, думаючи таким чином врятуватися. Але німці ув'язнили матерів і сказали, якщо діти не повернуться, то вони будуть покарані. У мене вдома залишилися мала сестра Люба і братик Михайлик, вони були самі, так як батько помер. І мені нічого не залишалось, як повернутися...»

В селах місцеві поліцаї часто здійснювали облави і «впольовану» молодь відправляли в Хмільник, де по кілька днів, а то й тижнів утримували в приміщенні двохповерхової школи (тепер це приміщення колишньої друкарні). Тут невільники проходили медичний огляд, допоки формувався товарний потяг на Захід.

Були й щасливці, яким вдавалося уникнути німецького рабства. Так, жительці с. Сербанівка Євгенії Антонівні Щербатюк, 1926 року народження, пощастило втекти в самому Хмільнику. До кінця окупації вона переховувалася у зовсім невідомих тоді людей...

Проте подібних випадків одиниці. Тисячам хмільничан довелося зазнати нелюдських знущань як у дорозі в Німеччину, так і на чужій землі.

«Нас погрузили в вагони, де возять худобу, щільно позакривали двері та позабивали вікна, – згадувала уродженка с. Білий Рукав Степанида Бенедиктівна Поліщук. – Погрузили нас в Хмільнику. Лише через кілька днів поїзд зупинився в місті Перемишлі. Весь цей час ми стояли, не маючи води, не говорячи про продукти харчування. Але саме страшне – це відсутність можливості здійснювати елементарні людські потреби. Ми були в становищі, гіршому від худоби».

«Нас привезли в пересильний пункт м. Грац, де ми перебували, поки нас не забрали нові хазяї, виставивши на показ, як на ринку рабів, – кого на фабрику, кого до grosbauera. Я попала на фабрику, робочий день тривав з шести ранку до десятої години вечора, і за цей час вдосталь давали води і лише кусінь хліба. Мені було чуть краще, ніж іншим, бо трохи знала німецьку мову. Поводилися з нами, як із собаками. До цієї пори в мене перед очима тіла розстріляних хлопців за день до нашого визволення з цієї каторги» (Зі слів мешканки с. Сьомаки Любові Карпівни Ярмошук).

Опустошували нашу землю від населення окупанти й з іншою метою – вони планували заселити територію від Житомира до Вінниці так званими «чистокровними арійцями»...

Жорстокий окупаційний режим викликав активний супротив місцевого населення. На території нашого краю діяли як радянський, так і націоналістичний рухи опору.

В грудні 1941 р. за ініціативою колишніх командирів Червоної армії П. А. Цицурова і О. Я. Воржева, яким вдалося вирватися із фашистського полону, та уродженця міста В. К. Дяченка в Хмільнику було створено підпільну антифашистську організацію. До її складу входило 43-є чол. Організація поширювала свою діяльність на Сандраки, Педоси, Сьомаки, Семки.

В Педосах підпільно-комсомольська група виникла теж у грудні 1941 р. Нараховувала 7 членів. Очолював її Борис Нечипорук.

Із травня 1942 р. почала діяти очолена Антоном Марункевичем підпільна група в с. Семках, а дещо раніше, з лютого того ж року, – підпільна група в с. Сандраки (під керівництвом Єліфарія Моцінського), яка поширювала свій вплив на села Голодьки, Гута, Широка Гребля, Курилівка, Клітищі, Томашпіль, Соломірка, Білий Рукав, Журавне, Уладівка.

Підпільна група в с. Колибабинцях виникла в жовтні 1943 р., складалася з 5-и осіб під керівництвом Мойсея Мартинюка. До співпраці підпільники задіяли перекладача-антифашиста Агре, що робило її розвіддані особливо цінними.

З травня 1943 р. по березень 1944 р. діяла підпільно-партизанська група в с. Сальниця, очолювана Антоном Гудзенком та Іваном Скоровим (Борисенком).

Сьомацька підпільна організація виникла в грудні 1941 р. До неї входили Степан Шавбота, Рафаїл Каплінський, Давид Ярмошук, Михайло Червінський, Петро Марценюк, Іван Софіч. Маючи радіостанцію, учасники групи повідомляли населення про події на фронті, саботували виїзд молоді до Німеччини. Комендант Бертман був надзвичайно розлюченим у зв'язку з діяльністю підпільників. Тому, що вони діяли в самому центрі окружної комендатури. Допомогу коменданту надав хтось із «доброзичливців». 20 січня 1943 р. були арештовані і покарані всі учасники Сьомацького підпілля (двох із них було розстріляно).

Діяло на теренах району і націоналістичне підпілля. Так, у Хмільнику підпільно функціонувала друкарня. Тут певний час видавалася газета, в якій чітко простежувалася проукраїнська позиція. Редактором часопису був молодий вчитель, полум'яний націоналіст та патріот Купрієвич, який працював інспектором шкіл. Крім газети друкарня видавала підручники з історії України, різноманітну націоналістичну літературу. Завдяки доносу друкарню закрили, Купрієвича – арештували. Проте, вийшовши із тюрми, він продовжив боротьбу в лавах УПА. Героїчно загинув у 1943 р. [6].

Діяльність українських націоналістів у Хмельницькому районі очолював «Гром» (родом з Хмельницького району, справжнє прізвище невідоме; ще до війни засуджений на 10 років каторжних робіт; не добувши два роки строку, втік із Колими, пішком добрався до своєї малої батьківщини, де став активним організатором руху опору окупантам).

Провідником обласної управи в районі певний час був «Олекса» (син учителя з с. Думенок). Рішенням обласної управи місцевим націоналістам було доручено покарати смертю за підлі вчинки та антиукраїнську діяльність згадуваного керівника районної управи Черній. Даний акт вирішено було здійснити привселюдно, серед білого дня. Для реалізації завдання було обрано час, коли в приміщенні клубу відбувалася нарада з місцевими старостами, котру проводив Черній. На нараді також був присутній німецький районний господарський комендант.

Повстанці оточили будівлю. Коли із неї вийшов Черній, до нього впритул підійшов «Гром» і вистрелив у груди з револьвера. Кинута граната в поліцаїв геть відбила в них бажання переслідувати повстанців. Поліцаї, німці, сільські старости остовпіли від переляку. Черній лише встиг підбігти до німецького коменданта і крикнути: «Мене вбито». Німець наказав відправити пораненого до німецького військового шпиталю, однак по дорозі той помер. Окупаційна влада організувала Чернієві пишні похорони, а в обласній газеті «Вінницькі вісті» йому навіть було присвячено цілу сторінку.

У відповідь окупанти здійснили жахливу розправу з родиною «Грома» – дружину та двох малолітніх дітей було вбито. «Гром» поклявся помститися вбивцям.

Прибувши разом із одним повстанцем у с. Сьомаки, він певний час уважно стежив за розпорядком діяльності керівника окружної комендатури Бертмана. Переховуючись у Сербанівському лісі (Дубині), налагодив зв'язок із людьми, які не побоялися підтримати повсталих. Комендант щоденно перевіряв діяльність старост, якими безпосередньо керував. Мав власну бричку, якою керував один із місєвих жителів. Суворо дотримуючись встановленого режиму, вимагав від підопічних його виконання.

У день здійснення замаху, 8 серпня 1943 р., перевізник раптово «захворів», тому керував бричкою комендант самотійно. Як тільки бричка виїхала на так званий «Червоний місточок», пролунало два постріли – із Бортманом було покінчено...

Вигнання окупантів з рідного краю стало спільною метою як радянських партизанів, так і українських патріотів ОУН-УПА. Але їхнім слабким місцем було те, що вони не змогли знайти спільної мови між собою, виробити спільний план дій, що суттєво підривало їхню боєздатність. Крім того, постійні конфлікти між обома сторонами були лише на руку загарбникам. Проте загалом загопи народних месників відіграли важливу роль у визволенні рідної землі від загарбників [7].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України), ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38, арк. 123.
2. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 2 – 5.
3. *Михалиця О.* Розстріл євреїв у Хмельнику / *О. Михалиця // Життєві обрії.* – 2012. – 8 квітня.
4. *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства. Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942 – 2007) / *С. Д. Гальчак.* – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – С. 181.
5. *Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten).* – 1942. – 21 травня.
6. *Алетіяно-Попівський Є.* З ідеєю в серці – зі зброєю в руках: Збірка писань / *Є. Алетіяно-Попівський.* – Лондон: Українська видавнича Спілка у В. Британії, 1980. – 419 с.
7. *Гальчак С. Д.* Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / 3-є вид.: доп., переробл. / *С. Д. Гальчак.* – Вінниця: Консоль, 2010. – С. 399, 400.